

УДК 930.1: 303.446.4

Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак***

**ГРУШЕВСЬКИЙ-ІСТОРИК У ПОЛЕМІЧНОМУ ПРОСТОРИ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗЛАМУ СТОЛІТЬ:
НАУКОВЕ, ГРОМАДСЬКЕ, ПРИВАТНЕ**

Стаття присвячена реценції історіографічних пропозицій М. Грушевського в інтелектуальному просторі Центрально-Східної Європи. Виокремлено найбільш дражливі для сучасників моменти творчості вченого. З'ясовано, що такими були його схема східноєвропейської історії, впровадження термінологія, мовна сторона наукового дискурсу, бачення завдань і шляхів популяризації історичних знань. Підсумовано, що ініційовані працями М. Грушевського дискусії, сприяли модернізації української гуманітаристики на зламі ХІХ–ХХ століть.

Ключові слова: *М. Грушевський, Центрально-Східна Європа, історіографія, реценція, полеміка.*

Значущість впливу Михайла Грушевського на модернізацію всіх сторін сучасного йому українства є безсумнівною для дослідників інтелектуальної історії його доби. Найбільш очевидним такий вплив постає при зверненні спеціальної уваги на ті численні дискусії, котрі породжували його історіографічні ініціативи, спрямовані на переформатування виробленого в ХІХ ст. канону східноєвропейських студій. В ньому, як відомо, українознавча проблематика вважалася органічною складовою русистики та, дещо меншою мірою, полоністики. Спрямовані на руйнацію цього стереотипного погляду концептуальні візії та історіографічні пропозиції М. Грушевського щільно кореспондувалися з його громадською активністю, чи то слугуючи для неї інспірацією, чи то навпаки – будучи наслідком потреби теоретичного обґрунтування вимог модерного українства. Тож не повинно дивувати, що в багатьох тогочасних полемічних текстах оцінки наукової праці автора «Історії України-Руси» тісно перепліталися з інтерпретаціями його громадсько-політичної діяльності, постаючи в очах критиків цілісною програмою перебудови українства з огляду на актуальні виклики того часу. Така дослідницька оптика, до речі, буде корисною й нашим сучасникам, адже певною дослідницькою манерою стало відокремлено вивчати науковий доробок і громадську практику М. Грушевського.

Оглядаючи цілість полеміки довкола історіографічних ініціатив М. Грушевського від початку 90-х років ХІХ ст. до середини 30-х років ХХ ст.,

* Доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

** Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

можемо говорити про існування двох майже однакових у часі періодів, водорозділом між якими є початок Першої світової війни. Ці періоди помітно відрізняються між собою не тільки обставинами та пріоритетами творчої й громадської діяльності вченого, але й, що для нас важливіше, цілковито відмінним історіографічним та політико-ідеологічним контекстом їхнього обговорення. З огляду на це, нижче ми проаналізуємо полемічну грушевськіану, створену до вибуху Великої війни. При цьому обсяг викликаної різноплановими ініціативами М. Грушевського полемічної літератури виявився надзвичайно великим, адже і для своїх, і для чужих оглядачів видатний історик нерідко символізував тогочасне українство. Тож нижче звернемося лише до найголосніших дискусій, котрі мали відчутний вплив на поступ української науки.

Історична схема та її реалізація

У фокусі ініційованих працями М. Грушевського історіографічних дискусій перебувала запропонована і постійно удосконалювана ним оригінальна схема східноєвропейського минулого, в якій уперше в тогочасній літературі український народ з'являвся як самостійний історичний актор. При цьому витoki цієї дискусії можемо віднести до середини 1890-х років, незважаючи на те, що перші концептуальні праці самого М. Грушевського з'явилися тільки наприкінці століття. Поштовхом до дискусії стали антинорманські погляди вченого, уперше викладені в його медальній праці з історії Київського князівства. Антинорманізм М. Грушевського, перейнятий з імперської історіографічної традиції, не викликав застережень з боку його російських рецензентів. Натомість, антинорманські погляди вихованця київської документальної школи одностайно піддали критиці західні колеги вченого.

Уперше це зробив оригінальний польський публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. У присвяченій суспільно-державному устрою Київської Русі в XI–XII ст. монографії, польський дослідник відзначив, як певну тенденцію сучасної йому східноєвропейської історіографії, ренесанс антинорманської теорії. При цьому він вказує, що найбільш послідовно її засади обстоюють В. Антонович і його талановитий учень М. Грушевський. Останній, за словами критика, у своїй медальній праці й інавгураційній лекції твердив, що слов'янська держава існувала задовго перед навалом варягів. Вони й надали їй згодом знаного з джерел військово-дружинного характеру. Ця теза й стала об'єктом критики Ф. Равіта-Гавронського, що закинув українському колезі тенденційність і апіорність, бажання за будь-яку ціну утвердити в науці тезу про існування доварязької Русі [69, s. 2-8].

Спеціальним об'єктом наукової критики антинорманізм М. Грушевського став після появи першого тому його «Історії України-Руси», де концепція доварязької Русі стала вихідною при конструюванні ним схеми українського історичного процесу. В цілому сприйнята тогочасною вітчизняною та російською історіографією, вона вкотре стала інтелектуальним подразником

для польських учених. Так, Александр Брікнер, висловивши своє захоплення від ерудиції українського вченого, найбільше уваги присвятив докладній та принциповій полеміці з його антинорманською концепцією [55, s. 228-237].

Втім, найбільш голосне обговорення антинорманізму М. Грушевського розгорнулося після появи німецькомовного перекладу першого тому великої «Історії» в 1906 р. Фактично, всі тогочасні оглядачі в тій чи іншій мірі розкритикували представлену на сторінках книги концепцію генези давньоруської державності. Так, згаданий вище А. Брікнер у ґрунтовній розвідці «Норманська догма» продовжив розпочату раніше полеміку. Для польського вченого антинорманська концепція постає «новітньою історичною ерессю» [53, 665]. Основний закид М. Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися, за його словами, на хибні та перестарілі ідеї українських і російських дослідників. «Коли б автор був філологом, – переконує рецензент, – то ніколи не потрапив би в антинорманські тенета». Далі польський оглядач полемізує з основними тезами антинорманської теорії М. Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно філологічного характеру.

Накопичені полемічні зауваження, а втім і критика А. Брікнера, спричинилися до дискусії між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відреагував і сам М. Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди А. Брікнера щодо слабкості висунутих у книзі філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, український учений веде мову про застарілість і безпорадність суто історичних доказів польського філолога, неврахуванні ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – з певним дотепом підсумовує М. Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот» [12, с. 206].

До полеміки з польським мовознавцем невдовзі приєдналися представники львівської історичної школи. Найбільш активний серед них Степан Томашівський, підтримуючи наукову аргументацію вчителя, вказав на численні слабкі місця історичних концепцій А. Брікнера, наголосивши на хибності односторонньої філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектру історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні [28, с. 181-186].

На критику українських колег А. Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою, де в загальних рисах переповів попередні тези, однак погодився із закидом щодо категоричності деяких висновків [54]. Цікаво, що дискусія

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

польського мовознавця з українськими колегами була помічена далеко за межами львівського осередку [74, s. 130].

Поряд із польськими дослідниками, антинорманізм М. Грушевського з різним ступенем критичності піддали запереченню й інші оглядачі німецькомовної «Історії українського народу»: чехи Карел Кадлец [59] та Ян Славік [70], німці Рудольф Штібе [72] та Отто Гетч [57], румун Ніколае Йорга [58]. Всі вони побачили в концепції доварязької Русі українського колеги не стільки історіографічну доцільність перегляду усталеної схеми, скільки ідейну мотивацію, найбільш влучно окреслену А. Брікнером – «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені [53, s. 679].

Неодностайною в оцінках антинорманізму М. Грушевського виявилася й українська історіографія. Найбільш рішуче аргументи львівського професора відкинув його ідейний опонент з москвофільського табору професор Чернівецького університету Володимир Мількович [66]. Важливо, що дискусія, котра спалахнула після появи його гіперкритичної рецензії, показала хитання довкола проблеми витоків українського державотворення в самому середовищі симпатиків історіографічних пропозицій М. Грушевського, ба більше – навіть серед представників львівської історичної школи. Так, емоційно, подекуди на межі наукової коректності, полемізуючи з В. Мільковичем, С. Томашівський чи не вперше відверто заявив про своє неприйняття історичної аргументації М. Грушевського на користь антинорманської теорії, оприявнивши свої норманістські вподобання [43].

Втім, найбільше аргументовано серед українських гуманітаріїв ставлення М. Грушевського до норманської теорії з'ясував Іван Франко. Він на кількох прикладах показав, наскільки штучними подекуди виглядають конструкції М. Грушевського, керованого антинорманською ідеєю – «щоб тільки не допустити впливу варягів». Письменник відготовує слабкі сторони критики М. Грушевським норманської теорії, вважаючи передчасним відкидання основних її постулатів; наголошує на необхідності більш серйозної дискусії з прихильниками норманізму, урахування потужної на той час традиції дослідження питання [50, с. 302-303].

Відчутний резонанс у тогочасній науці викликали й інтерпретації М. Грушевським комплексу інших проблем, пов'язаних із давньоруською проблематикою. Йдеться, насамперед, про бачення львівським професором антів, як безпосередніх предків українців; широти ареалу розселення племен, котрі пізніше сформували український етнос; спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо. Поштовх цим дискусіям дала поява першого тому «Історії України-Руси» в 1898 р., присвяченого генезі українського народу та його державності. Від того часу ці дискусії тривали з різним ступенем інтенсивності, спалахуючи після публікації М. Грушевським другого (1899) і третього (1900) томів «Історії», а також німецького (1906) та російського (1911) перекладів першої частини праці. У цих дискусіях опоненти львівського професора з інших національних шкіл

першочергово звертали увагу на ті моменти, які він подавав у відмінному від прийняттого для них висвітленні.

Польські дослідники послідовно й одноставно опонували баченню М. Грушевським етнічних процесів на українсько-польському порубіжжі XI–XIII століть, вважаючи безпідставними його твердження про український характер заснування «червенських» міст, а також заперечували висновки вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Поряд із вищезгаданим А. Брікнером, в дискусію з М. Грушевським активно включилися Л. Колянковський, Ф. Равіта-Гавронський, Я. Камінський та ін. [63; 68; 61].

Відзначимо, що етногенетична концепція М. Грушевського не знайшла підтримки і в середовищі чеських, німецьких та румунських дослідників, котрі одноставно вказали на непереконливість наведених українським колегою аргументів [42]. Як і у випадку з антинорманізмом, вони були схильні віднотувувати ідеологічну мотивацію історіографічної праці автора – намагання посунути в сиву давнину існування власного етносу та визначити йому якомога більший ареал розселення. Як влучно відзначив О. Гетч, концепції М. Грушевського вкотре доводять, що «національна історіографія іде пліч-о-пліч з національним пробудженням, які один одне пришвидшують та один на одне продуктивно впливають» [57, s. 223].

Оскільки заборона української книжки в Російській імперії тривалий час ускладнювала можливість ознайомлення російських дослідників з ідеями львівського професора, найпізніше до полеміки довкола особливостей давньоруського історіографічного дискурсу М. Грушевського приєдналися в імперії Романових. Сам львівський професор з певною долею образи зазначав у своїй «Автобіографії», що внаслідок цих обставин, його праці в Росії було «грунтовно замовчано» [13, с. 207]. Втім, потреба популяризації українського питання в російському суспільстві змусила М. Грушевського шукати шляхи та можливості для публікації своїх праць в Російській імперії. Таку можливість певною мірою дала «весна» князя П. Святополка-Мирського, пов'язана з лібералізацією в культурній сфері. Останній, у відповідь на емоційне відкрите звернення М. Грушевського, дозволив доступ його праць до читачів Росії. Ця подія співпала в часі з перебуванням вченого в 1903 р. у Парижі, де на запрошення Російської вищої школи суспільних наук він впродовж двох місяців читав лекції з української історії [4]. Вони й лягли в основу виданого роком пізніше «Очерка истории украинского народа». Вихід цієї книги виявився настільки своєчасним і затребуваним суспільством, що перший її наклад 1904 р. розійшовся за кілька місяців. Відтак праця з'явилася у переробленому вигляді другим (1906 р.) та третім (1911 р.) виданнями. Важливість появи «Нарису» полягала також у створенні прецеденту. Адже вперше після заборонних стосовно української мови урядових директив, було дозволено оприлюднити в широких читацьких колах альтернативну до пануючої в державі історичну ідеологію. Про це доволі образно у своєму звіті голови НТШ за 1904 р. висловився сам М. Грушевський. За його словами, поява

«Нарису» «імунізувала» російську цензуру і уможливила подальше проникнення його творів на російський читацький ринок, у першу чергу його великої «Історії» [18, с. 5].

Іншою працею, котра подібно до «Очерка» мала «імунізуючий» вплив на російських інтелектуалів, стала історіософська стаття «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства», що побачила світ українською мовою в академічному збірнику «Статті по славяноведенью» в тому ж таки 1904 р. Це була, без перебільшення, найбільш резонансна стаття львівського професора в досліджуваний період. Вона також стала своєрідним маркером, котрий виявив ставлення до амбіцій модерного українства в самому середовищі російських учених. Деякі з них зосереджувалися лише на історіографічній оцінці статті, відзначаючи оригінальність запропонованого М. Грушевським погляду та недостатню обґрунтованість основних теоретичних положень, що вимагають подальшого глибокого вивчення [15]. Інші ж, а особливо голосно прихильники правомонархічних ідей [49], обурилися через сам факт допуску української мови до академічного видання, що легалізувало її як інструмент науки та створювало прецедент для продовження роботи з популяризації здобутків українського культурного руху. Консервативні публіцисти переконували М. Грушевського, як російського підданого, у шкідливості та згубності сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов'янства. «Невже старовинна слов'янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов'янам, – писав вихованець Т. Флоринського Костянтин Радченко, – буде безкінечно продовжуватися також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси – нам до вас ніякого діла немає! Хто, кінець кінців, залишиться у виграші, як не вороги слов'янства» [35, с. 453].

Важливим наслідком розгорнутої в літературі полеміки довкола історичної схеми львівського професора став пошук компромісу між прихильниками «звичайної» схеми та представниками української національної історіографії. Один із варіантів такого компромісу запропонував С. Томашівський. На його думку, «остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті [про спадщину Київської Русі – авт.] вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V–IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі» [36, с. 173].

Наступним помітним явищем російської україніки стала поява «Киевской Руси» М. Грушевського, що була перекладом третього видання першого тому багатотомника. Праця суттєво поглибила обговорення історіографічного, а в першу чергу давньоруського дискурсу, розпочате «Очерком» [1; 17; 51]. Як уже згадувалося, ставлення до норманського питання поєднувало М. Грушевського з російськими колегами. Втім, більшість висновків

українського вченого з різною емоційністю піддавалися запереченню. Так, визнаючи виняткову ерудицію автора, представники академічного середовища (Петро Михайлов, Олександр Кізеветтер, Олександр Пресняков) одностайно вказували на надмірну категоричність українського вченого у твердженнях про межі слов'янської прабатьківщини, південне походження імені «Русь», український етнічний характер давньослов'янського придніпровського населення, трансляцію державницької традиції від Київської до Галицької Русі та особливу вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури. Ліберальні російські інтелектуали, подібно до їхніх західних колег, особливості наукових висновків М. Грушевського були схильні приписувати його поставі лідера українського руху. Найбільш влучно це сформулював у своїй рецензії Василь Сторожев: «Будучи серйозним ученим, автор вносить у свою працю немало почуттів і в Галіції є не тільки представником науки, але й чуйним суспільним діячем, партійною людиною. [...] На свою працю автор, поза сумнівом, дивиться як на свого роду національно-культурну місію, надійно засновану на суворо науковому матеріалі» [38, с. 109].

Прихильники ж консервативної ідеології, на відміну від своїх ліберальних колег, в цілому нетерпимо поставилися до праць М. Грушевського, представляючи його історіографічну творчість як справжній виклик державному устрою та цілісності «російського народу». Найбільш нестримними в опонуванні львівському істориком виявилися його університетський професор Тимофій Флоринський, знаний київський психіатр Іван Сікорський, засновник київського Клубу російських націоналістів Анатолій Савенко та московський історик і письменник Микола Павлов. В їхній публіцистиці годі шукати хоча б ознак наукової полеміки: вся критика, фактично, зводилася до банальної профанації та висміювання історіографічних пропозицій опонента. Симптоматично, що оцінки російськими монархістами історіографічних конструктів автора «Історії України-Руси» в тій чи іншій мірі поділяли симпатии москвофільської та малоросійської ідеологій. Реагуючи на злосливість опонентів з консервативних кіл, у передмові до другого видання «Очерка» М. Грушевський назвав таке критиканство «голосами из оврага».

Починаючи від четвертого тому, «Історія України-Руси» висвітлювала процеси поступової колонізації українських територій польською адміністрацією, що й пояснює прискіпливість уваги до другого циклу праці, передусім, з боку польських дослідників. Після публікації четвертого-шостого томів, між М. Грушевським та його польськими опонентами розгорілася полеміка довкола порушених в «Історії» низки гострих питань генези міжнаціонального протистояння у Східній Галичині. При цьому особливого громадського резонансу набула дискусія довкола становища православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV–XVI століттях. Вона була ініційована ще в 1899 р., коли відбувся обмін полемічними репліками між українським професором та кустошем львівського крайового архіву Антонієм Прохаскою. Приводом для обговорення стали події, що розгорнулися довкола побудови православної церкви у Дрогобичі в XVI ст. М. Грушевський,

опублікувавши низку документів, апелював до них, щоби продемонструвати упередженість королівської влади до православних. А. Прохаска, також навівши джерельні свідчення, стверджував, що жодних утисків не було, а заборона на будівництво церкви в Дрогобичі не пов'язана з конфесійним чи національним протистоянням [40]. Невдовзі предмет цієї дискусії розширився до з'ясування загального становища православ'я в Речі Посполитій.

Свою критику запропонованої М. Грушевським реконструкції східноєвропейського минулого XIV–XVI ст. польські дослідники об'єднали довкола трьох найбільш вагомих, на їхнє переконання, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. У відповідь М. Грушевському наводилися факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, а також наголошувалося на тих перевагах, що їх отримали українці після проголошення уній.

Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» в очах польських істориків стало намагання М. Грушевського загострити та виопуклити українсько-польське протистояння в усіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого міжнаціонального конфлікту, переконували вони, не було скільки-небудь вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, а й надмірно тенденційні та заполітизовані, зумовлені напругою у стосунках двох народів на початку ХХ ст. Саме ці обставини, як вказав, наприклад, Л. Колянковський, спричинилися до того, що «незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, які личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії [...] належить зарахувати постійно порушувані ним струни польсько-української ненависті, так, аж часами складається враження, що саме це і є метою автора» [62, s. 357].

Спеціальної відповіді на висловлені польськими дослідниками закиди М. Грушевський не дав. Така відповідь, до певної міри, містилася у його рецензійних оглядах польської історичної літератури, де на багатьох прикладах відзначалася недостатність ознайомлення з українською історіографією доби середньовіччя та ранньомодерного часу [11]. Як приклад ставлення М. Грушевського до українознавчого доробку польських колег, наведемо його оцінку згаданої вище книги Ф. Равіти-Гавронського: «Взагалі робота робить вражіння недбало і претензійно зробленої дилетантської роботи, справжнього «наїзду» на руську історіографію, що не приносить особливої честі ані імені автора, ані польській історіографії, що якимось дуже тяжко здобувається на соліднішу знайомість з історією Русі» [10, с. 523].

Натомість, до обговорення проблеми польсько-українських взаємин приєдналися представники львівської історичної школи М. Грушевського, котрі нерідко отримували теми докторатів з історії Галичини. У зв'язку з цим польські історики зазначали, що ідеї львівського колеги склали своєрідну

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

«українську історіософію», яка мала значний вплив на багатьох його вихованців. Критичні зауваження до праць учнів видатного вченого були характерними для тогочасної польсько-української дискусії та розширювали предмет полеміки польських учених із самим М. Грушевським. Критики відзначали добрий фаховий вишкіл молодих галицьких істориків, залучення ними до наукового обігу значної кількості незнаного джерельного матеріалу, віднайденого в багатьох європейських архівах. Водночас робилися закиди у політизації наукового дискурсу, тенденційності при висвітленні багатьох питань українсько-польських взаємин. Ці закиди у низці статей на сторінках львівської газети «Słowo Polskie» узагальнив Ян Камінський [60; 61]. Це дало поштовх до ширшої дискусії про становище українців в Речі Посполитій, в якій з українського боку прийняв участь Іван Крип'якевич [20].

Оцінки М. Грушевським польсько-литовської доби з погляду українського історичного інтересу викликали полемічні зауваження й з боку представників молоді білоруської науки. Тут зручним приводом стала розгорнута М. Грушевським у 1907 р. боротьба за кафедру в Київському університеті. На прохання конкурсної комісії Митрофан Довнар-Запольський, колега львівського професора по школі В. Антоновича, котрий по смерті вчителя посів його університетську кафедру, підготував критичний розбір четвертого та п'ятого томів великої «Історії». У ньому білоруський учений зазначив, що на сторінках праці, присвячених генезі державних форм Великого князівства Литовського, М. Грушевський перенаголошує на значущості «українсько-руських» елементів, тоді як більш слушно, вважає критик, говорити про домінування «білоруського» чинника [31, с. 171-173]. На цьому прикладі добре видно, що в боротьбу за східноєвропейську історіографічну спадщину включилися й білоруські історики, опонуючи намаганням українських колег, передусім М. Грушевського, «націоналізувати» донедавна спільну історичну пам'ять [41].

Не менш жваву полеміку супроводжували й перші томи «козацького» циклу великої «Історії», адже козаччина традиційно бачилася важливим чинником і східноєвропейської історії загалом, і спеціально відносин українців зі своїми східними та західними сусідами. І якщо у підсумку козацької революції Московське царство перетворилося на імперію, то Річ Посполита зазнала фатальної поразки. Тож не випадково найбільш емоційні коментарі пролунали зі сторінок польських видань. Цей приклад є одним з найбільш яскравих стосовно кристалізації національних традицій інтерпретації ключових постулатів української Кліо та концепцій її тогочасного лідера.

Польські козакознавці (Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, Л. Колянковський та ін.) минуле козаччини змальовували винятково темними барвами та показували її виключно руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народності та віросповідання). З огляду на це, українського колегу називали «творцем нової (української козацько-січової) теорії», вказуючи на факт значної модернізації вченим світогляду козацької старшини та самого Хмельницького [64, с. 63-67, 91; 65, 302-303, 312, 354-355]. За словами найбільш запального опонента львівського професора Ф. Равіти-

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

Гавронського, в праці М. Грушевського «над історичною логікою вивищується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття» [68, s. 350]. У результаті такого послугування політичними міркуваннями, стверджували критики, історія козаччини в праці М. Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі», а «ватаги бандитів» перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали нібито в захисті українського населення.

В колах української інтелігенції схема М. Грушевського та здійснені ним кроки по її реалізації визнавалися за найбільш вагоме слово тогочасної вітчизняної гуманітаристики. Поодинокі зауваження (висловлені, наприклад, вже згаданим І. Франком чи І. Копачем і М. Кордубою) здебільшого мали корегуючий або компенсацийний характер: вказувалося на деякі, врешті, зрозумілі з огляду на темп праці, неточності у текстах ученого; неврахування теоретичних пропозицій західних колег; недостатню обґрунтованість гіпотез чи не зауважені дослідницькі сюжети тощо.

Більш критично стосовно історіографічних пропозицій М. Грушевського його українські сучасники висловлювалися у приватний спосіб. Уперше такі факти оприявнив В. Мількович, котрий у запалі полеміки з С. Томашівським зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна» [25, с. 5]. Про те, що поширена В. Мільковичем інформація таки мала об'єктивну підставу, свідчить і газетна полеміка С. Томашівського з М. Павликом навколо критичного сприйняття М. Грушевським постаті М. Драгоманова. Тепер уже учень львівського професора закинув опонентові висловлювання критичних спостережень на адресу «Історії України-Руси» у приватних бесідах. М. Павлик, обурюючись неетичності такого вчинку С. Томашівського, відповів: «[...] Мушу сказати, що я говорив з д. Томашівським про історію д. Грушевського двічі: раз, під свіжим вражінням від двох перших томів, і тоді я закинув тій історії взагалі хаотичність, недостачу ідейності; а, другий раз, – той, про який згадує д. Томашівський [...]» [32, с. 2]. При цьому М. Павлик натякає, що й сам опонент не надто схвально відгукнувся про «Історію України-Руси»: «Д. Т[омашівський] теж щось мені на те казав, але що? – я вже добре не пам'ятаю, а хотьби й пам'ятав, то не мав би права повторити того прилюдно, без виразного дозволу д. Томашівського, тим більше, що воно, хто зна, чи зійшло би ся з тим, що він тепер написав про історію д. Грушевського...» [32, с. 2] [розрядка М. Павлика – авт.].

Втім, попри наведені щойно факти, М. Грушевський напередодні війни був загальноновизнаним науковим авторитетом у середовищі співвітчизників.

Історична термінологія

У фокусі дискусій з приводу пропагованої М. Грушевським у наукових і популярних працях історичної термінології був топонім «Україна». Сам учений у перших роках після переїзду до Львова використовував сконструйований

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

Олександром Барвінським і поширюваний на Наддніпрянщині Володимиром Антоновичем двочленний термін «Україна-Русь», що мав, з одного боку, символізувати соборницьку єдність поділених Збручем Україн, з другого – пов'язати спільністю історичної долі стару Русь та новітню Україну. Звідси не випадковою є й назва головного твору львівського професора. Втім, поступ національного життя на початку ХХ ст. виявився настільки значним, що для М. Грушевського стала очевидною потреба чіткішого маркування території розселення співвітчизників, як також і їх національного імені. Тож у перших роках нового століття учений поступово відмовляється від двочленного терміну, залишаючи лише етнонім «українці». Цю метаморфозу дуже цікаво вдається простежити при підготовці М. Грушевським нових видань своїх науково-популярних творів, зокрема «Очерка истории украинского народа», коли він у старому тексті послідовно скреслював слово «руський».

Така термінологічна ініціатива львівського професора в цілому була сприйнята співвітчизниками по обидва боки Збруча. Принаймні, відкритих полемічних заперечень М. Грушевському з боку патріотично налаштованої інтелігенції не було. Більше того, реагуючи на виклики часу, київські українці вирішили замість ідейно застарілої «Киевской старины» видавати журнал з більш модерною назвою «Україна», який, утім, надалі залишався на виразних культурницьких позиціях. Також і синтетичний нарис Олександри Єфименко, що побачив світ у 1906 р., мав відповідну духові часу назву «История украинского народа», хоча ще роком раніше вийшла її інша синтетична праця, з більш традиційною назвою, «Южная Русь». Втім, інерція історичного мислення ще доволі довгий час – практично до самої війни – позначувалася на історіографічній роботі колег М. Грушевського з національного табору. На Наддніпрянщині топоніми «Південна Русь» та «Малоросія» доволі неохоче поступалися модерному «Україна». Подібну ситуацію спостерігаємо й у тогочасній Галичині, де топонім «Русь» також домінував у назвах праць на історичну тематику, щонайбільше об'єднуючись у вже звичний термінологічний дует «Україна-Русь».

Вповні очікувано, що термінологічну ініціативу М. Грушевського зі значним застереженням сприйняли його колеги з обшару Центрально-Східної Європи. Так, нарікання на поширення у працях львівського колеги топонімів «Україна-Русь», а особливо «Україна», стало загальним місцем тогочасної польської грушевськіани. При цьому академічні історики (А. Брікнер, С. Смолька, Л. Колянковський) щиро дивувалися тому факту, що М. Грушевський згадує у своїх працях топоніми, котрих не існує в більшості проаналізованих ним джерел; вказувалося на недоречність вживання етноніму «українці», особливо в контексті історії східноєвропейського середньовіччя. Для польських учених це було чи не найбільш промовисте свідчення суб'єктивності українського колеги, підпорядкування ним наукового верстату вимогам біжучої політики. Про це писав, наприклад, Станіслав Смолька, закидаючи українському колезі «форсоване впровадження» «штучної мовної

номенклатури», котра, переконує польський учений, заважає адекватній інтерпретації історичних подій [71, s. XI-XII].

Ще більш відверто про мотивацію термінологічних смаків М. Грушевського писали польські галицькі публіцисти, заангажовані в українсько-польське протистояння в краї. Найбільш емоційний з них Ф. Равіта-Гавронський чи не в кожній праці, присвяченій діяльності львівського професора, на різні лади опонував його намаганням просувати нову історичну термінологію. Як і колеги з академічного середовища, польський публіцист вважає абсолютно неправомірним вживання терміна «Україна-Русь»; особливо ж недоречним для нього це виглядає в контексті східноєвропейської історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф. Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» аспіраціях, з яких нібито логічно витікають «історичні» й «територіальні» претензії нової української еліти до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII ст.

З метою системного протиставлення історичній ідеології українського вченого власних історіософських поглядів, Ф. Равіта-Гавронський в 1911 р. заснував часопис «Ruś», присвячений, як зазначалося в підtitулі, «історії та культурі України, Поділля, Волині та Червоної Русі». Про той факт, що критичне вістря нового журналу було спрямоване проти створеної М. Грушевським української історіософії, польський публіцист сам пише у своїх спогадах: «Думка про потребу видання такого квартальника віддавна блукала в моїх мріях. – Поштовхом до цього була попросту потреба оборони нашої історії від наклепів та фальші, якими її закидали розгнуждані руські історики, наштамповані Михайлом Грушевським, професором Львівського університету» [67, s. 130].

Практично одностайно історичну термінологію М. Грушевського критикували й російські інтелектуали. При цьому академічні вчені, як і їхні польські колеги, вказували на неправомірність введення до наративу етнонімів і топонімів, котрі відсутні в історичних джерелах. Логіку українського автора, як і в попередніх сюжетах, пояснювали його поставою громадського лідера.

Натомість, більш відвертими у з'ясуванні мотивації термінологічних новацій М. Грушевського виявилися інтелектуали з консервативного табору. Правомонархічні видання Наддніпрянщини, передусім, «Киевлянин», сфокусували своє «українознавство» на розвінчанні історичної схеми львівського професора та поширюваної ним термінології. Більше того, цим питанням присвячувалися навіть спеціальні зібрання в Київському клубі російських націоналістів. На одному з них І. Сікорський прочитав доповідь «Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса)», сконцентровану на критиці етнологічної концепції й історичної термінології М. Грушевського. Доповідач наголосив: ««Україна» та «Українці» – це термін радше географічний і політичний, але не антропологічний чи етнічний. Очевидно, що частина території південносхідної Європи без належних підстав відведена пр.

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

Грушевським під «Україну», а її населення зараховане до «Українців», але ці Українці антропологічно нічим не відрізняються від російського населення» [37, с. 12-13]. Докладно обґрунтовуючи власну теорію етногенезу на східноєвропейському просторі, І. Сікорський доводив, що будь-які твердження про існування окремого українського народу та його мови недоречні. Патетично полемізуючи з українським ученим та відкидаючи його інтерпретацію історичної долі топонімів «Русь» та «Україна», автор стверджував: «Проф. Грушевський хоче замінити для нас історію політичними вченнями. Можливо, комусь дуже необхідно, щоби Росія в своєму минулому була Україною, а росіяни українцями, та тільки цього ніколи не було насправді» [37, с. 53].

Цікаво, що скепсис стосовно історичної коректності вживання М. Грушевським топонімів «Україна-Русь» та «Україна», поділяли й інші західноєвропейські інтелектуали, безпосередньо незаангажовані у польсько-українське чи російсько-українське ідейне протистояння. Наприклад, рецензуючи історичні твори львівського колеги та неодмінно визнаючи їхній високий фаховий рівень, Я. Славік послідовно залапковує етнонім «українці». Що симптоматично, чеський історик це робить як при огляді першої частини «Історії», так і присвяченого початкам козаччини сьомого тому праці. Подібну логіку спостерігаємо й у рецензії румуна Н. Йорги. При цьому, що цікаво, відмовляючи львівському колезі у рації вживання етноніму «українці», він щиро дивується, чому той при реконструкції доби східноєвропейського середньовіччя послуговується етнонімом «волохи» замість модерного «румун».

Мовна сторона дискурсу

Доволі гострі суперечки у досліджуваний період точилися й довкола мови наукових праць М. Грушевського та його зусиль по перетворенню української на загально визнаний інструмент академічної комунікації. Остання обставина надзвичайно турбувала російських опонентів львівського професора, особливо прихильників правомонархічної ідеології. Цікаво, що вже така малопомітна подія, як інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті, попала в поле зору оглядача «Киевлянина», котрий зосередився не на виголошених історіографічних тезах у доповіді молодого професора, а власне на її мовній фактурі. При цьому замість предметної полеміки, автор фейлетону обрав тактику кепкування з ужитих М. Грушевським українських слів і виразів [29, с. 2]. Відзначимо, що таке глузування з лінгвістичних пошуків українських інтелектуалів стало найпопулярнішим публіцистичним прийомом у російському консервативному середовищі [27].

Помітні успіхи національно-культурної праці, що була розгорнута українцями в Галичині, в тім і під проводом М. Грушевського, були зі зростаючою тривогою сприйняті його ідейними опонентами по обидва боки Збруча. На сторінках російської періодики, почасти й наукової, починаючи з другої половини 1890-х років почав створюватися негативний образ

культурно-наукових змагань галицьких українців. При цьому постійним сюжетом стало наголошення на штучності конструювання наукового дискурсу української мови, шкідливості її поширення на Наддніпрянщині, врешті, згубності для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводили українці Австро-Угорщини. В очах консервативних публіцистів згадана загроза найчастіше персоніфікувалася саме в особі М. Грушевського, а його образ у короткому часі став уособлювати модерне українство на шпальтах правомонархічної періодики.

Особливою активністю у плеканні нетерпимого ставлення до науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначився Т. Флоринський, котрий у своїх оглядах слов'янознавчої літератури українській мові (за термінологією автора – «малорусському наречію») відводив роль виключно інструмента простонародної комунікації, відмовляючи їй у праві обслуговувати високі сфери культури та науки [46, с. 219; 47, с. 38-45]. Від теоретичних постулатів професор Київського університету нерідко переходив до практичної реалізації своїх переконань. Так, під час підготовки Київського археологічного з'їзду саме він наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, навіть попри те, що згоду дало керівництво петербурзької Академії наук. Втім, ефект виявився зворотним: позиція організаторів з'їзду викликала справжній скандал в демократичних колах Росії та Західної Європи й стала зручним приводом обговорити складне становище української мови та культури в Російській імперії.

Так, оглядачі ліберальних російських часописів практично одностайно засудили позицію Т. Флоринського та його однодумців. Висловлювалося обурення, що позиція однієї людини «забарвлює всю російську науку у зовсім невластиві для неї кольори». Наприклад, на сторінках бібліографічного відділу «Вестника Всемирной истории» оглядач тому «Записок НТШ», що містив не допущені до з'їзду доповіді, відзначав: «Нічого й говорити, що в цих рефератах найбільш витончене око не віднайде ані найменших слідів «сеничкиної отрути» й лише поліційна запопадливість може побачити «сепаратизм» у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою...» [5, с. 250]. Поведінка Т. Флоринського та його однодумців, котрі «звикли плутати «два відмінних ремесла» – науку та розшук», далі обурювався оглядач, призвела до загального спротиву в середовищі славістів, котрі майже одноголосно засудили не лише дії київського професора, а в його особі й всю російську науку [73].

Висунуті Т. Флоринському звинувачення у російській, західноєвропейській та українській науковій періодиці у привнесенні до науки поліційних обмежень змусили його давати необхідні пояснення. У кількох статтях, опублікованих на сторінках «Киевлянина» та передрукованих низкою правомонархічних і москвофільських видань, Т. Флоринський наголошував, що його практична участь у заборонних акціях щодо українського слова на Наддніпрянщині є прямим наслідком власного наукового переконання у штучності надання права українській мові обслуговувати сфери високої

культури [16; 48]. Ці публікації підняли хвилю публіцистичних виступів по обидва боки Збруча та вкотре привернули увагу широкої громадськості не лише до становища української мови, але й до українських наукових і просвітніх організацій, діяльності провідних українських діячів, в тім числі і до М. Грушевського [26; 73]. Зауважимо, що своїми українофобськими публікаціями та практичною діяльністю щодо поборювання будь-яких проявів українського культурного життя на Наддніпрянщині на посаді київського цензора Т. Флоринський здобув досить специфічну славу в демократичному інтелектуальному середовищі Російської імперії. Так, коли в 1905 р. вийшов збірник на його пошану, оглядач «Русской мысли» висловив здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслуговує лише засудження, та в'їдливо зауважив, що в книзі «не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду» [34, с. 214].

Подальший поступ модерного українства, поширення М. Грушевським культурно-громадської роботи на наддніпрянські терени, а особливо співчуття до українських домагань з боку ліберальної частини російських інтелектуалів, лише збільшило полемічний запал у середовищі київських правомонархістів. В останні передвоєнні роки стилістика їхніх антиукраїнських заяв ставала все більш вульгарною, а подекуди й істеричною. Прикладом такого «українознавства» київських націоналістів слугує доповідь російського історика та публіциста Андрія Стороженка, зроблена ним на засіданні членів київського Клубу російських націоналістів. Найбільше уваги присвятивши особі М. Грушевського, доповідач традиційно відвів йому чолову роль у виникненні та поширенні на теренах Східної Європи «української моди». Її найголовнішою складовою, вказує А. Стороженко, є створення штучної української мови з численних латинізмів та полонізмів, котру автор глузливо назвав «грушевское языкоблезние» [39, с. 49].

Відзначимо, що скептичне ставлення до академічного потенціалу української мови в середовищі наддніпрянської інтелігенції поділяли навіть деякі представники історичної школи В. Антоновича, наукова програма якої передбачала регіональне дослідження українського минулого. Для прикладу згадаємо дискусію львівського професора з дослідником історії Галичини Іваном Лінниченком стосовно достовірності грамот князя Лева Галицького [21]. В запалі полеміки І. Лінниченко дозволив собі некоректно висловитися на адресу української мови, цілком у дусі тез Т. Флоринського поставивши під сумнів її здатність бути інструментом академічної науки. Це вкотре стало для М. Грушевського зручним приводом підняти мовне питання на сторінках російської академічної періодики. Полемізуючи з приводу порушеної критиком дослідницької проблеми, зрештою визнаючи часткову рацію І. Лінниченку, М. Грушевський із прикрістю зазначив, що опонент, замість того, щоб дати уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ, перекинує його висловлювання, зумисне неточно перекладає фрази з української мови російською, глузує з українських слів. «Така манера висміювання українських «слівців» досить відома та широко використовується

різними казенними фельетоністами, – натякаючи на співробітників «Киевлянина» вказує львівський професор, – але у серйозного вченого її бачити доволі дивно» [7, с. 281]. Елементарна етика, переконує історик, вимагає коректного ставлення до мови та культури опонента.

Якщо на підросійських теренах частина інтелектуалів сприймала поширення української мови у різних сегментах культурного життя Наддніпрянщини як загрозу безроздільному пануванню російської мови, то в Галичині функціонування української мови, як «крайової», було закріплено законом. Конфлікти М. Грушевського з поляками на мовному ґрунті були складовою суспільно-політичної полеміки між представниками інтелектуальної еліти двох національних громад і будуть проаналізовані в другій частині цієї статті. Разом із тим, радикальна частина польського інтелектуального середовища, подібно до російських консерваторів, любила кепкувати не лише з термінології львівського професора, але й його мовної вправності. Наприклад, уже згадуваний Ф. Равіта-Гавронський неодноразово висловлював невдоволення мовною фактурою історичних текстів М. Грушевського. Причиною цього, на думку польського публіциста, є лінгвістична недосконалість («юність») української мови, неусталеність її поняттєвого апарату, що зробило стиль автора «Історії України-Руси» «надмірно важким».

Відзначимо, що доволі скептично про мовну вправність Грушевського-історика висловлювали й угорські оглядачі його праць. Так, Гейза Петрашевич нарікав, що попри безсумнівно високий науковий рівень студій голови НТШ, вони написані мовою, якою «не можна насолоджуватися» [24, с. 136].

Мовна сторона наукового дискурсу М. Грушевського неодноразово критикувалася й українськими оглядачами його праць. Неодноразово відзначалося, що швидкість, з якою вчений продукує історіографічний продукт, унеможлиблює йому приділяти достатньо часу й уваги мові та стилістиці свого нарративу. Тож не дивує, що захоплюючись сміливістю історіографічного конструювання М. Грушевського, оглядачі були вкрай стриманими в оцінках його літературної вправності. Найчастіше критика звучала з боку наддніпрянських оглядачів, котрі закидали львівському професору засилля полонізмів і похідних від них галицизмів у його творах [14]. Літературний наставник М. Грушевського Іван Нечуй-Левицький назвав мову творів свого вихованця подібною до мови козацьких літописців: «Його історія Русі-України це останнє слово науки української історії, але що стосується до мови, то можна сказати, що це остання українська козацька літопись [...]. Але уся вона написана сливе архаїчною важкою, тягучою, неначе якоюсь літописною та актовою мовою» [30, с.22-23].

Тут також доречним буде згадати, що й сам М. Грушевський не завжди вважав раціональним витратити обмежений час на вдосконалення мовної сторони своїх текстів. Про це неодноразово свідчили й слухачі його університетських викладів, котрих заскочувала безбарвність викладу найбільш реномованого україніста. Наприклад, С. Томашівський згадував: «Його [М. Грушевського] виклади були [...] за формою і змістом не цікаві, а більше

сухим переліченням фактів, імен і дат. Його виклад не був приємним...» [2, с. 96]. Схожі спогади залишив і дещо молодший І. Крип'якевич: «Лекції його [М.Грушевського] були малоінтересні. Він відчитував частини своєї «Історії України-Руси», які готовив до друку, не приготівляючи їх спеціально для викладу, так, що матеріал був сухий і непрозорий». Врешті, подібними були враження й представників останнього передвоєнного покоління студентів автора «Історії України-Руси»: «Проф. Грушевський не був атракційним викладачем. Викладав доволі нудно; все мав звичай говорячи погладжувати свою бороду» [52, с. 78]. Також і стиль читання лекцій в очах молоді залишав багато до побажань. Так, М. Кордуба писав: «Викладав строго річево, може дещо засухо. Говорив дуже бистро, ні на хвилину не зупиняючися, і ті споміж нас, слухачів, які записували його виклади, попадали часто в розпуку, не могли поспіти за профессором» [19, с. 795].

Спеціально на мовній стороні наукових студій М.Грушевського у своїх «Причинках» зупинився І. Франко. Стиль молодшого колеги він називає «холодною прозою», що проявляється в переважанні аналітичних процедур (передусім критики джерел) над синтезом реконструйованих історичних фактів, а це призводить до розчинення важливих подій та знакових постатей у масі подробиць і розумувань. До властивостей стилю М.Грушевського належить засилля русизмів, як також і «перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови». Останню тезу І. Франко щедро ілюструє цитатами з праць історика і доходить висновку, що «се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь» [50, 318-320].

Значно більший резонанс мало обговорення мовної сторони видаваних М. Грушевським на Наддніпрянщині періодичних видань, як і його позиція в мовній дискусії 1906–1913 рр. – намаганні узгодити галицький і наддніпрянський правописи з метою створення єдиної літературної мови. Оскільки ця дискусія була складовою обговорення громадських ініціатив львівського історика, на її характеристиці ми зупинимося в другій частині статті.

Популяризація наукового знання

Якщо попередні дискусії виникали як реакція на появу монографічних праць М. Грушевського, то обговоренню проблеми популяризації знань про минуле в широких читацьких колах поштовх дала рецензія львівського професора на книгу Миколи Аркаса «Історія України-Русі». Оскільки ця дискусія вже була об'єктом спеціального дослідницького зацікавлення [6; 44; 45] ми лише окреслимо рації опонуючих сторін й з'ясуємо вплив полеміки на модернізацію української науки.

Після виходу книги М. Аркаса, М. Грушевський звернувся до В'ячеслава Липинського з пропозицією написати на неї рецензію для «Літературно-наукового вістника» (далі – «ЛНВ»). При цьому редактор розраховував на фахову оцінку праці з урахуванням досягнень тогочасної української науки та потреб модерного українства. Значною мірою це і було зроблено. Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на засилля інформації, що мало

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

стосується історії України; нерівномірність опису подій; штучність обраної періодизації; нехтування проблемою соціальної еволюції українців; надто схематичне висвітлення новітнього українського відродження тощо. В. Липинський зауважив, що у автора «не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу». У книзі чітко не говориться навіть про початки нашої історії й постійно сплутуються терміни «руський» і «український». Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій. Неприємно вражав також надмір зображеного насилля при описі подій XVII–XVIII ст. Шкідливим для «поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу» було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В. Липинський також детально перерахував усі дрібні похибки, зауважені помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах [22].

Недолікам фахової сторони рецензованої книги В. Липинський протиставив її визначне, за його словами, культурно-національне значення, як першої спроби популяризації українського минулого в найширших читацьких колах. До переваг «Історії України-Русі» рецензент відніс просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; виважений тон, що нагадує літописний стиль; вдалу рубрикацію. Особливо критик відзначив почуття пієтету до українського народу, яким перейнята книга, «се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу».

М. Грушевського вочевидь здивувало узгодження В. Липинським тези про національну значущість рецензованої книги з твердженням про її фахову неспроможність, бо він вирішив до тексту огляду додати свої зауваги. Безперечно, рецензія В. Липинського стала лише приводом, адже М. Грушевський не міг уникнути рецензування книги М. Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував власний розгорнутий курс вітчизняної історії; як науковець, він постійно виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що книгу М. Аркаса не можна залишити без уваги хоча б з огляду на широту її розповсюдження. Значить, справедливо вважав він, вона надовго «буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців». Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними неточностями і невиваженими помилками, така «Історія України», на думку критика, «зістанеться сумною пам'яткою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового і з національного і просто з просвітньо-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса».

М. Грушевський ставив досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише добре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка інша

наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою. Книга ж М. Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок – не лише дрібних, «а фальшами, страшенними недоглядами, просто дикими у науковім підручнику висловами і поглядами». М. Грушевський наводив численні приклади на доказ цього твердження, завершуючи свій розгляд питанням: «То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії?».

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М. Грушевського, була відсутність розгляду генези українського народу та винесення на перший план політичної історії – «возшествія» на престолі різних монархів, перебіги їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб'язкової інформації. Сам наратив малоцікавий і незграбний – не викладено головне, не проаналізовані провідні напрямки та тенденції, натомість наведено багато матеріалу, що не стосується української історії. Очікувано, що висновки рецензента були досить суворі: «Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається. [...] Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту [...] читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість».

М. Грушевський висловив подив, як таку «шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу» так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ нерозуміння соціальних завдань історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М. Аркас «безперечно перейнятий гарячою любов'ю до свого народу і його минувшини», що він знає його «як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилину в його добрих замірах», але для написання вартісної книги для народу «одних добрих замірів мало» [8]. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, але ніколи не навпаки. Пояснюючи безкомпромісність своїх оцінок, М. Грушевський у листі до Є. Чикаленка підкреслював, що писав рецензію виключно «по долгу історика» [44, с. 216-217].

Рецензія М. Грушевського спричинила емоційну дискусію в українських інтелектуальних колах по обидва боки Збруча. Опоненти львівського вченого наголошували, що, оскільки твір М. Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ «не проковтне» рафіновано-наукової популярної книги, а саме така праця – «грубого помолу» – допоможе сформувати національну самосвідомість. Так, Віктор Піснячевський твердив, що книга М. Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише «манну кашку легенького прагмастичного оповіданнячка». Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть – отримає таку ж народну подяку, як і миколаївський amator. В. Піснячевський

писав, що коли професори дадуть кращий історичний популярний твір, то книга М. Аркаса буде покладена на полицю, а до того часу автор «готовий за це прийняти свідомство культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!». Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М. Аркаса [33]. Про велику національно-культурницьку роль книги, її вагомий внесок у підняття національної самосвідомості писали авторіві «Історії України-Русі» також Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, Б. Степаненко, Г. Хоткевич, А. Ніковський та ін.

У відповідь на згадані публіцистичні виступи М. Грушевський укротре доводив хибність легковаження соціальних ролей історії. Він переконував, що кожна помилка в науково-популярній літературі обертається стійким історіографічним міфом, який важко буде подолати у майбутньому. Вчений писав, що книга М. Аркаса можливо і не заслужила б такої уваги, якби її не зробили «чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії». Але ж народ, на думку М. Грушевського, заслуговує правдивих оцінок минулого: не можна підлаштовуватися під людські смаки та низький загальний рівень – треба «мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість». Вчений знову критикував «безконечні баламуцтва» і численні грубі недоліки «Історії України-Русі». Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих помст не можуть служити задля піднесення національного почуття: «Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подражнення національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою».

Далі М. Грушевський деталізує своє бачення соціальної відповідальності дослідників минулого. На його переконання, якщо мету наукової популяризації вбачати виключно у досягненні «націоналістичних ефектів», то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці «може бути річчю надзвичайно дорогою – верхом наукової роботи». Пристосування популярної літератури до запитів малоосвічених верств на кшталт легенд про Єрусланів Лазаревичів і штучне приниження рівня загальної культури є «смертельна провина перед інтересами свого народу». Між тим, писав М. Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу «хуторних велетнів» із фахівцями, а це «безмірно дискредитує українство в очах людей». Цим, вказує львівський професор, ми відчужуємо від українства «освіченіші верстви», до котрих даремно потім звертаємося зі своїми закликами. Це велика шкода для українства і з нею треба боротися, незважаючи ні на що, «а стати на становищі популярної культури – значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при «домашнім обіході», для ужитку «братів незрячих гречкосіїв»; значить своїми руками прибити до української культури се тавро низшої, мужичої, несправжньої – се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження» [9, с. 136].

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В. Липинський. Відповідаючи на закиди В. Піснячевського, історик

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

підкреслював, що в «Історії» М. Аркаса багато хиб з погляду науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна ж її цінність полягає в національно-культурному значенні. В. Липинський зазначав: «Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями». На думку історика, книга М. Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від моделей «отечественных историй» до ідеології сучасного українства. Національне відродження не може бути лише елітарним, або інтелігентським, воно має торкатися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна маса, не готова до чогось більш серйозного. Тому саме серед них книга М. Аркаса «робить і довго ще робитиме [...] діло для цього відродження користне» [23, с. 1].

Важливість змальованої вище дискусії полягала в тому, що вперше в нашій інтелектуальній культурі настільки повно було обговорено проблему соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації, за словами М. Грушевського, «національного інстинкту». У цій дискусії чітко визначилися два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, пропагований у працях М. Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними міркуваннями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В. Липинського та його однодумців, навпаки, національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсоутворюючий при реконструкції минулого. Загалом же, розпочата дискусія сприяла поступу та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини свого фаху, тим самим прискорюючи модернізацію української гуманітаристики.

*

*

*

Отже, як свідчать проаналізовані вище дискусії, наукові ініціативи М. Грушевського вже від кінця XIX ст. стали вагомим явищем не тільки українського, але й всього східноєвропейського інтелектуального дискурсу. За влучним порівнянням Олександра Борковського, його пропозиції помітно «електризували» сучасників [3, с. 2] – насамперед українських, але й також зацікавлених (чи занепокоєних) нашим життям польських, російських, чеських та німецьких оглядачів. У підсумку, багатоманітні реакції на пропозиції М. Грушевського – від глорифікації й вдумливого обговорення до емоційного опонування та брутальної профанації – виконували важливу роль модернізації української гуманітаристики на зламі століть, адже спонукали до постійної рефлексії всіх небайдужих до українства акторів тогочасної політичної сцени та творців інтелектуальної моди. Дякуючи цьому, напередодні Великої війни українське питання з малознаного в світі регіонального подразника для поляків і росіян перетворилося на самобутній феномен Центрально-Східної Європи, існування якого вже неможливо було заперечити чи проігнорувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. А. Я. [А. Яцимирский] : Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904. стр. 380 / А. Яцимирский // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694–695.
2. Антонович М. Зізнання Степана Томашівського : коментарі і переклад / М. Антонович // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 91–99.
3. Борковський Ал. В справі закладання приватних руских гімназій / Ал. Борковський // Діло. – 1905. – Ч. 9. – С. 2.
4. Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. / І. Борщак // Соборна Україна. – Париж, 1947. – № 2. – С. 36–37.
5. В. Б-ській. [Боцяновский В.] : Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXI и XXXII. Львів. (Львов. Австрійська Галиція) / В. Боцяновский // Вестник Всемирной Истории. – 1901. – № 5. – С. 250–252.
6. Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський» / І. Гирич // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К. : Інтел, 1996. – С. 221–231.
7. Грушевський Мих. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) / Мих. Грушевский // Известия ОРЯ и СИАН. – Спб, 1904. – Т. IX. – Кн. 4. – С. 268–283.
8. Грушевський М. До рецензії д. Липинського / М. Грушевський // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С. 318–324.
9. Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику / М. Грушевський // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIV. – С. 121–136.
10. Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : У 50 т. / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2004. – Т. 6 : Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». – С. 512–533.
11. Грушевський М. Новійша література по історії в. кн. Литовського / М. Грушевський // Український науковий збірник. – М., 1916. – Вип. II. – С. 21–39.
12. Грушевський М. : Brückner A. Próbkі najnowszej krytyki historycznej (Р.Н., 1905, S. 24–35) / М. Грушевський // Записки НТШ. – Т. LXXVII. – 1907. – С. 206–207.
13. Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 / М. С. Грушевський // Великий Українець : Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К. : Веселка, 1992. – С. 197–213.
14. Доманицький В. : Грушевський М. Історія України-Русі. Т. VI. К.-Львів, 1907 / В. Доманицький // Буковина. – Чернівці, 1908. – Ч. 63. – С. 1-2 ; Ч. 64. – С. 2.
15. Евг. Л. [Ляцкий Л.] : Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 / Л. Ляцкий // Вестник Европы. – 1905. – № 4. – С. 864–865.
16. Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т. Д. Флоринского // Вестник Европы. – 1900. – № 1. – С. 406–415.

В. Тельвак, В. Тельвак. Грушевський-історик у полемічному просторі...

17. Житецкий И. : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 / И. Житецкий // Вестник Европы. – 1905. – № 3. – С. 410–422.
18. Загальні збори (дня 19 цвітня 1905) // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 22. – С. 5.
19. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) / М. Кордуба // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 795–796.
20. Крипякевич І. В справі одної «критики» / І. Крипякевич // Діло. – 1909. – Ч. 257. – С. 1–2.
21. Линниченко И. А. Грамоты Галицкаго князя Льва и значение подложных документов как исторических источников / И. А. Линниченко // Известия ОРЯиСИАН. – Спб, 1904. – Т. IX. – Кн. 1. – С. 80–102.
22. Липинський В. М. Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908. / В. Липинський // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С. 307–318.
23. Липинський В. Ще в справі «Історії України» М. Аркаса / В. Липинський // Рада. – 1908. – № 199. – С. 1–2.
24. Мазурок О. С. Угорський історик про Михайла Грушевського та НТШ у Львові / О. С. Мазурок, І. О. Мандрик // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – 2014. – Вип. 2 (33). – С. 135–136.
25. Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам / В. Милькович // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4–5.
26. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина») / К. Михальчук. – Киев, 1899. – 24 с.
27. Н. Р–в. [Рышков Н.] : Записки наукового товариства імені Шевченко. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Т. XIX. Львів, 1898 / Н. Рышков // Исторический вестник. – 1898. – Т. LXXIV. – С. 316–318.
28. Наукова хроніка // Записки НТШ. – Т. LXXX. – 1907. – С. 181–186.
29. Неизвестный. Беседа // Киевлянин. – 1895. – № 15. – С. 2.
30. Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови / І. Нечуй-Левицький. – Київ : Друкарня І.І. Чоколова, 1912. – 96 с.
31. Оглоблін О. П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) / О. П. Оглоблін // Записки Історично-археографічного інституту. – К. : Видавництво ВУАН, 1934. – № 1. – С. 157–225.
32. Павлик М. Іще раз : не кличте всеу! / М. Павлик // Діло. – 1905. – Ч. 48. – С. 1–2.
33. Піснячевський В. Маленький фельетон з хвиль життя / В. Піснячевський // Рада. – 1908. – № 192.
34. Покровській Н. : Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому / Н. Покровській // Русская мысль. – 1905. – Кн. VII. – С. 213–214.
35. Радченко К. : Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 / К. Радченко // ЖМНП. – Часть CCCLXI. – Октябрь. – Спб., 1905. – С. 443–453.

36. С. Т. [С. Томашівський] : Проф. Мих. Грушевський. Украинство в России, его запросы и нужды (Глава из «Очерков истории украинского народа»), С.-Петербург, 1906 / С. Томашівський // ЛНВ. – 1906. – Т. 35. – С. 172–173.

37. Сикорский И. А. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года / И. А. Сикорский. – Киев, 1913. – 56 с.

38. Сторожев В. : Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 / В. Сторожев // Образование. Журнал литературный и общественно-политический. – 1906. – № 6. – С. 108–109.

39. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства / А. В. Стороженко. Второе издание. – Киев : Типография С.В.Кульженко, 1912. – 58 с.

40. Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського / В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 160–164.

41. Тельвак В. Михайло Грушевський у дзеркалі білоруської історіографії першої третини ХХ ст. / В. Тельвак // Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців. Колективна монографія / Керів. автор. кол. та ред. В. В. Масненко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – С. 107–121.

42. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / В. Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Випуск 17. – С. 16–38.

43. Томашівський С. Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович) / С. Томашівський // Діло. – 1907. – Ч. 205. – С. 1, Ч. 206. – С. 1–2, Ч. 208. – С. 1–2.

44. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Руси» і Михайло Грушевський / В. Ульяновський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К. : Інтел, 1996. – С. 161–221.

45. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) / В. Ульяновський // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 161–170.

46. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Т. Флоринский // Университетские известия. – Киев, 1898. – № 11. – С. 203–219.

47. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Т. Флоринский // Университетские известия. – Киев, 1901. – № 4. – С. 38–45.

48. Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм / Т. Флоринский. – Спб., 1900. – 163 с.

49. Флоринский Т. Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Т. Д. Флоринский // Университетские известия. – 1905. – № 11. – С. 184–189.

50. Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Том 47. – К. : «Наукова думка», 1986. – С. 417–548.

51. Чечулин Н. : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904. стр. 380 / Н. Чечулин // ЖМНП. – Седьмое десятилетие. – Часть ССCLVIII. Апрель. – С-Пб., 1905. – С. 393–399.

52. Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 рр. / М. Чубатий // Український історик. – 1975. – Ч.3-4.– С. 77–79.

53. Brückner A. Dogmat normański / A. Brückner // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1906. – S. 664–679.

54. Brückner A. O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka / A. Brückner // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1909. – Rocznik XX. – XXXIII. – S. 362–371.

55. Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft / A. Brückner // Archiv für Slavische Filologie. – Berlin, 1900. – Zweiundzwanzigster band.– S. 293–294.

56. Brückner A. Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde / A. Brückner // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1902. – S. 228–237.

57. Hötzsch O. : Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906 / O. Hötzsch // Historische Vierteljahrshrift. – Leipzig, 1907. – B. X. – S. 223–225.

58. Jorga N.: Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / N. Jorga // Literarisches Zentralblatt für Deutschland. – Leipzig, 1907. – № 17. – S. 533–534.

59. Kadlec K. : Hruševskij Mychajlo, Istorija Ukrainy–Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) / K. Kadlec // Sborník Věd Právních a Státních. – 1909. – Ročník IX. – S. 298–305.

60. Kamiński Jan. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1–2 ; № 589. – S. 1–3.

61. Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński. – Lwów, 1910. – S. 1–10.

62. Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy–Rusi, t. IV, V, VI / L. Kolankowski // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1913. – Rocznik XXVII. – S. 350–357.

63. Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M.Hruszewskiego Historyi Ukrainy–Rusi / L. Kolankowski. – Lwów, 1913. – 20 s.

64. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / T. Korzon. – Tom I. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1912. – 522 s.

65. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / T. Korzon. – Tom II. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1912. – 491 s.

66. Milkowicz : Hruševskij Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / Milkowicz // Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1907. – Band XXVIII. – S. 527–535.

67. Rawita-Gawroński Fr. *Ludzie i czasy mego wieku*. Wspomnienia, wypadki, zapiski (1892–1914) / Fr. Rawita-Gawroński. Opracował Eugeniusz Koko. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012. – 264 s.

68. Rawita–Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi / Fr. Rawita-Gawroński // *Świat Słowiański*. – Roczник VII. – Kraków, 1911. – Maj. – S. 337–356.

69. Rawita-Gawroński Fr. Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. W zarysie / Fr. Rawita-Gawroński. – Lwów: Jakubowski i Zadurawicz. – 222 s.

70. Slavik J. : Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig : Teubner, 1906. I Band / J. Slavik // *Český Časopis Historický*. – Praha, 1908. – Sešit 2. – S. 214–217.

71. Smolka S. Przedmowa Aleksandr Jabłonowski. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / S. Smolka. – W Krakowie : Akademia Umiejętności, 1912. – S. IX–XIII.

72. Stübe R. Dr. Eine Geschichte der Ruthenen (Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906) / R. Stübe // Beilage zur Allgemeinen Zeitung. – München, 1907. – Band III. – S. 617–623.

73. W. Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве // *Русская мысль*. – 1899. – Кн. XII. – С. 96–104.

74. Zprávy // *Český Časopis Historický*. – Praha, 1907. – Sešit 1. – S. 130.

Статья посвящена рецепции историографических новаций М. Грушевского в интеллектуальном пространстве Центрально-Восточной Европы. Выявлены наиболее дискутируемые современниками моменты творчества ученого. Доказано, что такими были его схема восточноевропейской истории, вводимая терминология, языковая сторона научного дискурса, видение задач и путей популяризации исторических знаний. Сделан вывод, что инициированные работами М. Грушевского дискуссии, модернизировали украинскую гуманитаристику на стыке XIX–XX веков.

Ключевые слова: М. Грушевский, Центрально-Восточная Европа, историография, рецепция, полемика.

The article is dedicated to the reception of Hrushevsky's historiographical proposals in the intellectual space of Central and Eastern Europe. There have been isolated the most sensitive points of his works for the contemporaries who read and perceived them. It has been found out that these were his scheme of Eastern European history, the introduced terminology, the language of scientific discourse, vision of problems and ways to popularize historical knowledge. The has been summed up that Hrushevsky's works initiated discussions and contributed to the modernization of Ukrainian humanities at the border of the nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: M.Hrushevsky, Central and Eastern Europe, historiography, reception, discussion